

OSMANLI-İRAN ARASINDA BİR REKABET VE NÜFUZ ALANI: İMAM MUSA KÂZİM TÜRBESİ*

An Area of Influence and Rivalry Between Ottoman-Iran: Tomb of Imam Musa
Kâzım

Ekrem AKMAN**

Öz

Osmanlı-İran ilişkilerinin geçmişten gelen mücadele ve rekabet alanlarından en önemlisi Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklarda bulunan ve Şiilerce kutsal sayılan Atebât-ı âliyat denilen Kerbelâ, Necef, Sâmerâ ve Kâzimiye şehirlerindeki ziyaretgâhlardır. Başta Bağdat olmak üzere adı geçen şehirler coğrafi ve stratejik konumlarının yanı sıra barındırdıkları İslam büyüklerinin mezar ve türbeleri nedeniyle İslam tarihinde Şii ve Sünni Müslümanların ilgi odağı oldu. İranlıların Osmanlı hâkimiyetindeki bu mekânlara yoğun ilgileri ve imar faaliyetlerinde bulunma istekleri çeşitli problemlerin yaşanmasına neden oldu. Özellikle Kâzimiye'deki İmam Musa Kâzım Türbesi'ni sahiplenme amaçlı tadilat ve eklemeler iki tarafı karşı karşıya getirdi. Bu makalede, İmam Musa Kâzım Türbesi'nde yapılmak istenen tadilat ve eklemeler mercek altına alınmış ve buraya gelen Şii ziyaretçilerin ve İranlıların ilgisinin Osmanlı-İran ilişkilerine etkisi araştırılmıştır. Bu amaçla adı geçen ziyaretgâhları sahiplenmedeki rekabetin temelinde dini, mezhebi, siyasi, ekonomik ve sosyal hangi faktörlerin etkili olduğunun, İran ve Osmanlı devlet adamlarının türbelere ve mukaddes mekânlara ilgilerinin ve Osmanlı'nın buradaki mülki hâkimiyet konusundaki hassasiyetinin ve endişelerinin nedenleri sorgulanmıştır. Osmanlı'nın, İran'la ilişkileri bozmayacak, Şii'leri de küstürmeyecek şekilde adı geçen mekânları sahiplendiğini iddia eden bu makale, 19. yüzyılda Atebât şehirleri ve özellikle Bağdat'ta bulunan İmam Musa Kâzım türbesi etrafında iki ülke arasında ortaya çıkan nüfuz rekabetini arşiv belgeleri ışığında ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yakınçağ Tarihi, Osmanlı-İran İlişkileri, Atebât-ı âliyat, Kâzimiye, İmam Musa Kâzım Türbesi.

Abstract

The most important areas of struggle and rivalry of Ottoman-Iranian relations from the past are the pilgrimage sites in the cities of Karbala, Najaf, Sâmarâ, and Kâzimiyya, called al-Atabât al-'aliyat (the holy shrines of imams), which are located in the lands under Ottoman rule and considered sacred by Shiites. The cities mentioned, especially Baghdad, have been the focus of attention of Shiite and Sunni Muslims in the history of Islam, due to their geographical and strategic location as well as the tombs of the Islamic elders. The intense interest of the Iranians in these places under Ottoman rule and their desire to engage in zoning activities cause various problems. In particular, renovations and additions aimed at owning the tomb of Imam Mūsā al-Kâzım have brought the two sides face to face. In the article, the renovations and additions to the tomb of Imam Mūsā al-Kâzım are examined and the effect of the interest of Shiite visitors and Iranians on Ottoman-Iranian relations is explored. For this purpose, it has been questioned which religious, sectarian, political, economic and social factors are effective on the basis of the rivalry in the ownership of the aforementioned pilgrimage sites, the reasons of the interest of Iranian and Ottoman statesmen in tombs and holy places, and the sensitivity

* Geliş Tarihi: 16.08.2021, Kabul Tarihi: 02.11.2021. DOI: 10.34189/hbv.101.010

Bu konu 26-28 Aralık 2019 tarihlerinde düzenlenen "Osmanlı Bağdat'ı Sempozyumu"nda tebliğ olarak sunulmuş, daha sonra yeniden gözden geçirilerek ve genişletilerek makaleye dönüştürülmüştür.

** Dr. Öğretim Üyesi. Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Mardin, Türkiye/ E-posta: ekremakman@artuklu.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2784-3908>

and concerns of the Ottoman state regarding the territorial dominance there. This study, which claims that the Ottoman administration owned the places mentioned in a way that would not disrupt relations with Iran and not offend the Shiites, tries to show the influential rivalry between the two countries around the cities of al-Atabât al-‘aliyât under Ottoman rule in the 19th century, and especially around the tomb of Imam Mūsâ al-Kâzîm in Baghdad, in the light of archival documents.

Keywords: Contemporary History, Ottoman-Iranian Relations, al-Atabât al-‘aliyât, Kâzîmiyya, Tomb of Imam Mūsâ al-Kâzîm.

Giriş

Fırat ve Dicle'nin güney kesimini İran'ın batısından ayırmak için Irak-ı Arap olarak adlandırılan coğrafyanın (Şemseddin Sami, 1311/1894, 3133) merkezî eyaleti olan Bağdat ve çevresinde önemli mezar ve türbeler bulunmaktadır. Bu bölge genel olarak Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Şiiilerin Atebât-ı âliyât (yüksek eşikler) dedikleri dört şehir de buradadır. Kâzîmiye (Kâzîmeyn), Kerbelâ-yı Muallâ, Necef-i Eşref ve Sâmerâ'yı içerisine alan Atebât-ı âliyât, başta Hazreti Ali ve şehit çocukları olmak üzere on iki İmam'dan büyük bir kısmının mezarlarının bulunduğu şehirlere verilen bir isimdir (İlhan, 1991, 49). Atebât eve çıkmak için kapıya dayandırılan tahta merdivenin ilk basamağı yani eşiği demektir. Atebât-ı âliyât ise yüksek eşikler anlamında imamların yüksek makamlarının kapı eşiği ve eşiği öpülen mukaddes yerler anlamına gelir (İbn Manzur, 2791; Zebidi, 1965, 306). Söz konusu bu mezarlar arasında İmam Musa Kâzım'ın (ö.183/799) Kâzîmiye şehrinde bulunan türbesi de yer alır. Kâzîmiye (Kâzîmeyn) Dicle Nehri kıyısına yakın Bağdat'a bağlı bir kasabadır. Bağdat'a yedi kilometre mesafede olup ismini İmam Musa Kâzım Hazretleri'nden alır.

İmamların kapı eşiklerinden huzurlarına varıp hürmet ve saygı ifadesi olarak atebe busi yani eşik öpme, Şiiilerin en önemli dinî merasimlerinin başında gelir. Kâzîmiye, Atebât içinde Şiiilerin en çok ziyaret ettikleri ve kutsal olarak gördükleri dört şehirden biridir (Arabkhani, 2012, 10). Burası Sünniler açısından oldukça önemli olmasının yanı sıra Şiiiler için de kutsal sayılmaktadır. Bu bağlamda adı geçen mekânlar devlet idarecileri açısından da kullanışlı bir tanıtım ve propaganda aracına dönüşmüşlerdir (Küpeli, 2010, 229). Hanefî mezhebinin büyük imamı Ebu Hanife (ö.150/767) ve Sünni mutasavvıf Abdülkadir Geylânî'nin (ö.561/1165-66) mezarları da Bağdat'tadır.

Abbasiler döneminde mezarların bulunduğu bu yerleşim yeri Mekabir-i Kureyş ismiyle anılmıştır. İmam Musa Kâzım ile torunu dokuzuncu İmam Muhammed el-Cevâd (220/835) da buraya defnedilmişlerdir (Strothmann, 1979, 667-678). Mezarlar çevresinde oluşan bu yerleşim yeri zamanla Kâzîmiye olarak adlandırılmıştır. Şii Büveyhiler, buraya büyük bir ilgi göstererek imamların mezarları üstünde birer türbe inşa etmişlerdir (Arabkhani, 2012, 19). Daha sonra gelen sultanlar ve İran şahları bölgeyi imar ve inşa ederek ihtişamlı bir mekâna dönüştürmüşlerdir. Şah İsmail İmam Musa Kâzım'ın mezarının bulunduğu alanda bir ziyaretgâh yaptırmış, Kaçar şahları da tezyin ve tamiratlardan kaçınmamışlardır. Kaçar Muhammed Şah,1796 yılında

türbenin kubbelerini altınla kaplatmış, Nâsîrüddin Şah ise çeşitli imar ve tadilatla bulunmuştur.

Bu makale, bir taraftan ziyaretgâhlar üzerinden yürütülen Osmanlı-İran rekabetinin altında yatan muhtelif nedenleri irdelemektedir. Diğer taraftan bu durumun şehirde sosyal, ticari ve dinî hareketliliğe nasıl yansındığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra çalışma, İran ve Osmanlı yöneticilerinin türbelere ve ziyaret mekânlarına ilgilerini tartışarak bunun üzerinden meşruiyet arayışlarını sorgulamaktadır. Bu amaçla makalede İran şahları ve Osmanlı sultanlarının İmam Musa Kâzım Türbesi'ne sahip çıkma girişimleri Osmanlı arşiv vesikalarında takip edildi. Bu çalışmada, Bağdat Eyaletinde idarecilik yapan Osmanlı devlet adamlarının bölgeye dair merkezî hükümete gönderdikleri layihalar (raporlar) eleştirel bir bakışla irdelendi. Ayrıca İranlı seyyahların hatırat ve seyahatnamelerine de önemli bir kaynak olarak yer verildi. Şiiilerin ziyaretgâhlara nasıl baktıkları konulu Doğan'ın kitabı, Hac ve Atebât mekânlarına yapılan seyahatleri ortaya koymasından önem taşımaktadır (Doğan, 2019). Osmanlı-İran ilişkilerine dair ikinci elden kaynaklar ise mukayeseli bir yöntemle kullanıldı. Bektaşiliğin Atebât şehirlerinde ve Kâzımıye'deki faaliyetlerine dair yayımlanan araştırmalar konunun daha geniş bir pencereden analizinde katkı sağladı (Taşgın, 2020; Taşgın, 2021).

Bu makale üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Atebât şehirlerindeki türbelerin Sünni ve Şii Müslümanlar nezdindeki yeri ve önemi üzerinde durulmakta ve bu mekânların Osmanlı-İran ilişkilerindeki yerine değinilmektedir. İkinci bölümde Osmanlı sultanları ve İranlı yöneticilerin adı geçen şehirlere ve türbelere ilgilerinin arka planı araştırılmaktadır. Son kısımda ise İranlıların İmam Musa Kâzım'ın Türbesi'nde izinsiz tadilat yaparak Hanefi mezhebinin önde gelen İmamlarından Ebu Yusuf'un mescidini türbe dışında bırakma teşebbüsleri sonrasında gelişen olaylar ışığında Osmanlı ve İran devletlerinin tavrı ortaya konmuştur. Bu bölümde İmam Musa Kâzım Türbesi ve Ebu Yusuf Mescidi'nin planları ve izinsiz yapılmak istenen değişikliklerin haritası mercek altına alınmıştır. Daha önce bir sempozyuma sözlü bildiri olarak sunulan bu çalışma, yeni arşiv belgeleri, literatüre giren yeni çalışmalar ve daha önce gözden kaçan kaynaklar taranarak yeniden düzenlenmiştir.

1. Osmanlı-İran İlişkilerinde Çatışma ve Denge Arayışları

Kuruluşunda yönünü Batı'ya çeviren fakat daha sonra Anadolu'ya yönelen Osmanlı Devleti'nin topraklarını genişletmesi İran sınırlarında son buldu (Köprülü, 1991, 3). Safevilerin Osmanlı topraklarında Şii mezhebini de yayarak artan etkisi, Yavuz Sultan Selim'in yaptığı seferle durduruldu. Sultan Selim'in Safevi hükümdarı Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğratması, iki ülke arasında yirminci yüzyılın başlarına kadar devam edecek sınır ve mezhebi ihtilafların da başlangıcı oldu (Cevdet Paşa, 2018, 44). 19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden süreçte iki ülke arasındaki anlaşmazlık ve sorunlar üç konuda özetlenebilir; Bunlar, sınır anlaşmazlıkları, sınırda yaşayan güçlü Kürt aşiretlerinin güç dengelerini değiştirecek

şekilde taraf değiştirmeleri (HR.MKT. No.18, Gömlek No.28; HR. MKT.No.18, Gömlek No.28) ve mezhep ayrılığının siyasete sirayet etmesidir (Cevdet Paşa, 2018, 363; Çetinsaya, 2006, 2-27). Şiilerce kutsal sayılan Atebât-ı âliyât şehirlerinin Osmanlı hâkimiyetinde bulunması, Şiiilerin bu şehirlerde bulunan türbeleri yoğun bir şekilde ziyaret etmeleri, bazılarının burada ikamet etmesi, bu şehirlerin hac yollarının güzergâhında bulunmaları ve İranlı zengin Şiiilerin (Hindistan ve Pakistan'dan bile) ölülerini buraya gömmek üzere getirmeleri sürekli problemlere neden olmuştur.

Bu sorunlar İran'la Osmanlı arasında siyasi nüfuz mücadelesine, anlaşmazlıklara, Şii-Sünni mensupları arasında da gerginliğe, hatta sıcak çatışma ve savaflara dönüşmüştür (Kaydâri, 1389, 2). İran ile Osmanlı Devleti arasındaki en hassas ihtilaf nedeni mezhep ayrılığıdır. Şah İsmail, Şiiliği kabul ettikten sonra bu mezhebin meşruiyetinden yararlanarak onun hamiliğine ve temsilciliğine soyunmuştur. Safevi sonrası Şiiliği temsil rolü diğer İran şahları tarafından da sürdürülmüştür. Osmanlı da İslam'ın Sünni görüşünü esas alarak hukuk sistemini Hanefi mezhebi temelinde şekillendirmiştir.

Şah İsmail ve taraftarları Şiiliği Anadolu'da yaymaya çalışınca Osmanlı Devleti gittikçe güçlenen İran destekli gruplara karşı çok sert tedbirler almıştır. İran'ın desteklediği Şah Kulu'nun Batı Anadolu'ya kadar gelerek Teke'de (Antalya) isyan çıkarabilmesi, adı geçen grupların nerelere kadar ilerleyebildiklerinin açık bir göstergesidir. Yavuz ile Şah İsmail savaşının moral kaynağı diğer nedenlerden daha çok komşu iki coğrafyada, iki güçlü devletin birer İslam mezhebinin (Sünni/Şii) temsilini üstlenmesidir. Her ne kadar Kasr-ı Şirin Anlaşması'ndan sonra Osmanlı ile İran arasında ihtilaf olmadığı iddia edilse de uzun yıllar içinde meydana gelen savaş ve barışlar durumun böyle olmadığını kanıttır. 1745 yılında Nadir Şah ile yapılan savaş sadece sınır savaşı değil aynı zamanda mezhep ayrılığı üzerinden gelişen olayların bir sonucudur (Karadeniz, 2012, 173). 1822 ve 1846 yıllarında yapılan birinci ve ikinci Erzurum görüşmeleri ve anlaşmaları sınır savaşları sonunda akdedilmiştir (Jorga, 2005, 3579). İki devlet arasındaki siyasi ve mezhebî ihtilaf Feth Ali Şah döneminin başlangıcında kısmen düzelme göstermiş, hükümdarları arasında dostluk mesajları, hediyeleşmeler, nişan takdimleri ve ziyaretlerle devam etmiştir. İran şahı, Sultan II. Abdülhamid'e sitayiş dolu bir name göndermiş (Y.EE. No.63, Gömlek No.19), karşılığında Şah'a "devlet-i aliyenin en büyük nişan-ı zîşânından" sayılan bir kıta nişan ve madalya takdim edilmiştir (Y.EE. No.63, Gömlek No.39). II. Abdülhamid benzer şekilde Muzafferüdin Şah'a da altın ve gümüş madalya hediye etmiştir (Y.EE. No.5, Gömlek No.172).

2. Osmanlı'da Ehl-i Beyt Sevgisi

Osmanlı padişahlarının siyasi ve dinî olmak üzere iki unvanı vardı. Birincisi, devlet başkanı olarak sahip oldukları sultan ya da padişah, ikincisi ise özellikle II. Abdülhamid'in etkin bir şekilde öne çıkardığı ve bütün Müslümanları ilgilendiren halifelik unvanlarıydı (Avcı, 2021, 301-314). Osmanlı sultanları halife unvanları gereği mübarek mekânları tüm İslam âlemi adına himaye etmişlerdir. Dinî mekânlara

hizmet etmek hilafetin Müslümanlar nezdindeki görünürlüğü ve otoritesi anlamını taşıyordu. Bu düşünceyle Osmanlı sultanları Kanunî Sultan Süleyman devrinden II. Abdülhamid'e kadar Atebât'taki türbe ve mescitlere gereken ilgi ve titizliği göstermişlerdir. 941/1534 yılında Bağdat'ı fetheden Kanunî'nin otağına inmeden İmam-ı Azam ve İmam Musa Kâzım'ın türbelerini ziyaret etmesi bu düşüncenin bir tezahürü olarak görülebilir. Sultan Süleyman Kâzimiye'de yarım kalan İmam Musa Kâzım Camisi'ni tamamlamış, Bağdat ve çevresinde bulunan diğer evliyaların mezarlarını tamir ettirerek Abdulkadir Geylani'nin mezarı üzerine bir türbe ve imaret inşa ettirmiştir (Peçevî, 1283/1866, 184). Osmanlı sultanları bu ziyaretgâhlara hizmeti kendi iktidarlarının bir sembolü olarak görmüşlerdir. Bunun pratiklerinden biri de Ehl-i Beyt mensubu seyitlerin Nakîbuleşraflık unvanıyla Osmanlı ülkesinde korumaya alınmasıdır. Ayrıca Osmanlı sultanları ve devlet adamları on iki imama ve kabirlerinin bulunduğu mekânlara sevgi ve hürmetlerini göstermekten geri durmamışlardır.

Aşağıda devletin resmî belgelerinde adı geçen imamlar ve kabirleri hakkında kullanılan ifadeler de bunu teyit eder. Zira Osmanlı vesikaları devletin dilini ve görüşünü yansıtır. Resmî belgelerde bu mekânlar ve makam sahipleri için kullanılan ifadeler Osmanlı'nın tavrını ve hürmetinin derecesini de göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı resmi yazışmalarında İmam Musa Kâzım için;

“Kâzimiye'de defn-i hâk-i ıtrnâk (güzel kokulu, misk gibi kokan toprakta defnedilmiş) bulunan İmam Musa el-Kâzım ve Hasan el-Askeri (ra) hazerâtının türbe-i mübarekeleri” (BEO. No.716, Gömlek No.53674). “Kâzimiye'de defn-i hâk-i ğufrân (merhamet toprağında defnedilmiş) olan İmam Musa el-Kâzım ve Hasan el-Askeri (ra) hazerâtının türbe-i mübarekeleri” (İ.HUS. No.46, Gömlek No.86) gibi saygı dolu tabirler kullanılır. Şeyhülislam Muhammed Cemaleddin “İmam Musa el-Kâzım (ra) markad-i mutaharraları” (Tahir ve temiz kabirleri) tabirini kullanır (BEO.No.1699, Gömlek No.127388). Osmanlı yazınında bu mekânlara Şiiilerin kutsiyet atfetmelerine karşılık “Atebât-ı aliyye, Atebât-ı mübareke” ve “Eimme-i kiram hazerâtının mekabir-i şerifeleri” (şerefli kabirleri) (İ.DH. No.1216, Gömlek No.95208) tabirleri kullanılmıştır. Osmanlı belgelerinde Atebât şehirleri de şöyle tarif edilir: “merakıd-ı mübareke (mübarek kabirler, mezarlar), Necef-i eşref (en şerefli Necef) ve Kerbelâ-yı muallâ (Yüksek, Yüce Kerbelâ). Hazreti Hüseyin'in mezarı için, “defn-i hâk-i ıtrnâk olan İmam Hüseyin (ra) efendimiz türbe-i saadetleri” (Y.EE.No. 38, Gömlek No.118; İ.EV. No.2, Gömlek No.79) ifadeleri ile saygı ve hürmeti formüle ederler.

Irak'taki mübarek beldelerde açılan Bektaşî tekkelerinin II. Mahmut'tan sonraki durumlarını anlatan bir mektubu yakın zamanlarda neşreden Taşğın, Bektaşîlere Osmanlı padişahları ve İran devlet adamlarının ilgisine de dikkat çeker. Nâsirüddin Şah'ın amcası Ferhad Mirza Kâzimiye'de Bektaşî tekkesi inşa ederek bu taife için vakıflarda bulunmuştur (Taşğın, 2020, 280). Mektupta “Bu gün Hatt-ı İrakîye'de dört bab Bektaşî Dergâhı vardır. Bunun biri nefs-i Kerbelâ'da Hazreti Hüseyin efendimizin sahn-ı şerifleri içindeki asitanedir ki, banisi cennetmekân Sultan Süleyman Kanunidir”

(Taşğın, vd. 2021, 1324). Hacı Bektaş Veli'nin de Necef, Kerbelâ ve Kâzımıye'yi içine alan Horasandan başlayan yolculuğu (Doğan, 2011) takipçilerinin ilgisini bu mekânlara çekmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin izlediği bu yol daha sonra Bektaşilerin bu bölgeye gelmesinde etkili olmuş ve Osmanlı padişahlarının himayesinde dergâhlar kurulmuştur (Taşğın, 2020, 276-278).

Bağdat, Kerbelâ ve Necef gibi Türk nüfusunun az olduğu beldelerde kümelenen Bektaşiler, Irak'ta Dedeler Tekkesi olarak bilinen en eski tekkeyi burada kurmuşlardır (Kavak, 2019, 268). Bektaşi tekkeleri ve babaları Şiilerin çoğunlukta olduğu kutsal mekânlarda Osmanlı Devleti ile yerel ahali arasında bir köprü görevi görmüştür. Tanzimat'tan sonra Bektaşi tekkelerinin kapatılması ise devletin inşa ettiği bu bağın kopmasına neden olmuştur (Taşğın vd. 2021, 1320). Nitekim bu tekkelerin kapatılması üzerine feryat eden bir Bektaşi babasının aşağıdaki sözleri onların Osmanlı sultanlarıyla geçmişteki irtibat ve ilişkilerine de işaret eder: “Ey koca Yavuz Sultan Selim! Sen bu azametli dergâhi pâk-dâmen-i mücerred-i Bektaşiye meşayihî ve dervişlerine tahsis etmiştin. O dergâhta vaktiyle her gün okunan gülbanklerde nam-ı ali-yi Selimin dâhil idi ve rahat-ı ruhun için daima dualar edilirdi” (Taşğın 2021, 1327).

3. II. Abdülhamid'in Dinî Mekânlara İlgisi

Osmanlı padişahları harameyn olarak adlandırılan Mekke ve Medine'ye karşı büyük bir hürmetle ilgi duymuş ve çeşitli faaliyet ve fiilleriyle bunu ortaya koymuşlardır. Padişahların hâdimü'l-harameyn sıfatını kullanmaları, bu iki mekân münasebetiyle hicaz bölgesine ilgileri ve her yıl düzenlenen surre alayları örnek gösterilebilir. Buraya gelen hacılara (hüccac) her türlü hizmeti hilafetin şerefli bir görevi olarak görmüşlerdir. Bu hizmeti başka bir devlet veya kişi ile paylaşmak istememişlerdir. Harameyn olarak adlandırılan Mekke ve Medine dışındaki İslam şehirlerindeki türbe ve mescitlere de gereken hürmet gösterilmiş, başka bir ülke veya güç sahibinin bu mekânlara ve ziyaretçilerine (zûvvar) kendilerinden fazla sahip çıkılmasını hoş karşılamamışlardır.

II. Abdülhamid döneminde yaşanan bir olay Kâbe'ye hizmet şerefini başkasıyla paylaşmak istemeyen Osmanlı sultanlarının tavrını açıkça ortaya koyar. Hindistan'daki Müslüman hükümdarlardan Rampor Hanı Kâbe'de kapıların açıldığı günlerde kullanılmak üzere gümüş kaplama merdiven ile altından imal edilmiş bir sancağı hediye edilmek üzere gönderir. Eşyaların Kâbe'de kullanılması için yapılan müracaata verilen cevap, II. Abdülhamid'in ve aslında Osmanlı sultanlarının bu beldelerin hizmetine verdikleri değer ve şerefi göstermesi açısından ilginçtir. Cevapta, Harem-i Şerife Padişah dışında yabancıların gönderdikleri eşya ve hediyelerin kullanılmasının maslahata uygun olmadığı belirtilir. İhtiyaç olduğunda bu hizmet mukaddes bir vazife olarak “münhasıran hâdimü'l-Harameyn” (sadece Harameyn olarak adlandırılan Mekke ile Medine'nin hizmetçisi) unvanına sahip halife (Osmanlı sultanı) tarafından yerine getirilecektir. Bu yüzden “hizmet-i celileden hiçbir hükümdârın hissedâr olmasına istihkakı olamayacağına nazaran bu kabilden”

hediyelerin kabulü ve kullanılmasından her zaman uzak durulması konusunda yerel idareciler uyarılarak Rampor Hanı'nın gönderdiği gümüş merdiven ve altın sancakların Kâbe'de kullanılmasına müsaade edilmemiştir (İ.DH.No.847, Gömlek No.68044; MUİ. No.35-2, Gömlek No.2). Harameyn kadar olmazsa da diğer mübarek mekânlara hizmet şerefini başka bir güç veya devletle paylaşmak istemeyen Osmanlı padişahları buralara yapılması gereken hizmeti hiç aksatmadan yerine getirdikleri söylenebilir. Buna rağmen Irak-ı Arab'daki Şiiilerin, İranlı şehzâde ve şahların imar, inşa ve ziyaretgâhlara çeşitli hediyeleri sunmaları karşısında iki ülke ilişkilerindeki dengeleri göz önünde bulundurarak kontrollü bir şekilde müsaade ettikleri de görülmüştür.

Atebât şehirlerinde hizmetlerin Osmanlı saltanatı ve hilafet makamının ihtişamına layık bir unvanla sembolize edilecek şekilde sunulması da ihmal edilmemiştir. Mesela Sultan Abdülmecit, halife unvanıyla Necef-i Eşref, Kerbelâ-yı muallâya ve diğer bazı imamların türbelerine hediye edilmek üzere altın ve gümüş şamdanlar göndermiştir (Y.EE. No.38, Gömlek No.118). Bu bağlamda II. Abdülhamid döneminde Kerbelâ'da İmam Hüseyin'in türbesinin avlusunda bulunan ve yıkılmış olan büyük eyvanın tamiri için devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara rağmen 250 bin kuruş gibi büyük bir meblağ harcanmıştır (İ.EV.No.2, Gömlek No.79). Hz. Hüseyin'in türbesinde tamire muhtaç mahallerin bütçede karşılığı olmamasına rağmen "derece-i harabiyeti anlaşılan türbe-i mübareke-i mezkûrenin bir müddet daha o halde kalması mugayir-i şân-ı ali görüldüğü" için tamiratın yapılmasına başlanmıştır (İ.EV. No.23, Gömlek No.63). Kâzimiye'de İmam Musa Kâzım'ın mezar ve türbe avlusunda tamire muhtaç yerler onarılmıştır (İ.EV. No 34, Gömlek No.36-25). Görüldüğü gibi Osmanlı padişahları mübarek beldelelere hizmeti hilafetin bir sembolü ve şerefli bir görevi olarak kabul etmişler ve bu hizmete mümkün olduğu kadar başka otoritelerin ortak olmalarını istememişlerdir. Buna binaen İran şahları ve başka hükümdarların buralarda simge, semboller veya unvanlarıyla görünmesine izin vermemişlerdir.

4-İran Şahlarının Atebât'a İlgisinin Nedenleri

Osmanlı sultanları dinî meşruiyet ve otorite sağlamada unvan olarak halifeliği kullanmalarına karşılık, İran şahlarının buna benzer dinî bir sıfatları yoktu. Şiiliğin hiyerarşik yapılanması içinde mehdi olarak beklenen 12. İmam'ın kıyamette zuhur edeceğine inanılır. Bu yüzden Şiiilikte imamet ve hilafet yetkisi sadece merciyyet makamı olan ulema ve müçtehitler eliyle yürütülmüştür. Bu açıdan Şii dünyasında Şahlar hiçbir zaman gerçek iktidar sahibi olmadıklarından adı geçen dinî makamlara karşı sürekli meşruiyet arama girişiminde bulunarak desteklerini almak amacıyla dinî faaliyetlerine her türlü zemini hazırlamışlardır (Arabkhanı, 2012, 64). İran şahları bölgedeki Şiiiler nezdinde meşruiyet kazanmak için kutsal mekânlara sahip çıkmış, oradaki imamların gönüllerini hoş tutarak onların dini etkinlik ve otoriteleri üzerinden güç devşirme yolunu seçmişlerdir. Özellikle Şiiilerin Mekke ve Medine'den sonra en çok ziyaret ettikleri Atebât-ı âliyat'ta çeşitli imar faaliyetlerinde bulunarak ziyaretçileri etkilemişlerdir. Kaçar şahları, yönetime geldikten sonra, kendilerini Şiiliğin bekçileri, Kur'an'ın muhafızları, müminlerin komutanları ve İmam Ali'nin kılıcını kuşananlar

olarak ilan etmişlerdir. İmam Musa Kâzım Türbesi başta olmak üzere Atebât'ta yapılan Muharrem törenlerini sahiplenerek (Kaydâri, 1389, 91) ziyaretgâhların bakım, onarım ve hizmetine önemli miktarda maddi destek sağlamışlardır. Mesela 1895 yılında İran resmi makamları Atebât-ı âliyât'a yas merasimi masrafları için Kerbelâ ve Necef konsoloslarına yedi yüz ruble oranında ödeme yapıldığını onaylamıştır (Arabkhani, 2012, 152).

Böylece Bağdat ve çevresine birçok müçtehit ve ahund (molla) gönderen ve onlara büyük para desteği veren İran'ın etkisi ve Şiiilerin sayısı gittikçe artmıştır. Bu durumun farkında olan yerel Osmanlı devlet adamları sultanlara gönderdikleri raporlarda Şii imamların otoritesi ve etkinliklerine işaret ettiler. Evkaf müfettişi Hüseyin Hüsnü (Y.EE. No.9, Gömlek No.14) ve Alusizâde Ahmet Şakir (Y.EE. No.8, Gömlek No.9-1) layihalarında, Şiiliğin halk arasında gittikçe yayıldığını, ehl-i sünnet mezhebine bağlı mescit ve medreselerin boş ve harap olduğunu vurgulayarak eğitim alanında atılacak adımları ve alınması gereken tedbirleri merkezi hükümete bildirdiler. Bağdat Defterdarı Mehmet Rıfat, Irak bölgesinin mülki ve siyasi durumunun ıslahına dair görüşlerini uzun bir rapor halinde sunarak artan Şii nüfuzuna karşı alınması gereken tedbirleri ve önerilerini sıraladı (İ.MMS.No.129, Gömlek No.5537). Bağdat Valisi Hüseyin Refik yazdığı bir raporda Bağdat, Necef, Sâmerrâ ve Kâzımıye'de Hindistan ve İran'dan gelen maddi yardımlarla hareket eden Şii müçtehit ve ahundların faaliyetlerine değindi. Vali, Sayih, Ubeyd, Şemmar (Şammar) ve Aneze (Anize) gibi ehl-i sünnet mezhebine mensup büyük Arap aşiretlerinin bunlar aracılığıyla Şiirleştirileceğine dair endişelerini ayrıntılı olarak yazdı (Y.MTV. No.73, Gömlek No.71).

Layihaların birinde, Şii imam ve müçtehitlerin teşebbüsü olmadan İran Şahı'nın hiçbir etkide bulunamayacağından bahsedilmiştir. Raporunda, Irak-ı Arab'da Osmanlı teba'sı olan Şii imamların devletin lehine kazanılmasının daha kolay olacağından, İran'la ilişkilerde ve Şii nüfusa tesir etmede bunlardan istifade edilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Bu öneri rapora; "... İmamiye indinde İran şahı din ve mezhepçe bir meziyeti haiz olmadığından anın siyasi teşebbüsatıyla maksat hâsıl olmayup, imam müçtehitlerin inzımam-ı sa'y ve himmetlerine ihtiyaç görülüyor. Bunların birçoğu teba'-i devlet-i aliyelerinden olmağla celb ve te'lifleri âsandır" şeklinde yansımıştır (Y.EE. No.38, Gömlek No.118). Bu bağlamda bölgedeki Osmanlı yerel idarecileri tarafından, Şii müçtehitlerin sempatisini kazanmaya çalışmak için türbeleri tamir ve tezyin etmek isteyen İran devlet büyüklerinin dilekçeleri çoğu zaman işleme alınmamıştır (Arabkhani, 2012, 87).

5. Problemlerin Kaynağı: Türbeler ve Ziyaretçiler

Kaçar İran Şahları Şii ulema nezdinde dini meşruiyetlerini sağlamlaştırmak amacı ile Atebât şehirlerini sahiplenme, oralarda bulunan İranlı ve Şii nüfusu koruyup kollama ve şikâyetlerinin takipçisi olma görevini diğer şahlardan daha çok ön plana çıkardılar (Kaydâri, 1389, 94). Bu şehirlerde 19. yüzyıl Şii dünyasının en önemli müçtehitleri oturmakta; binlerce öğrenci ve ziyaretçi her yıl İran'dan bu şehirlere

akmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid'in İslam birliğine odaklandığı bir dönemde, bu birliğin birleştirici temelini oluşturacak Hilafetin etkisi dışında kalacak Şii çoğunluğun Irak'ta giderek güçlenmesi sakıncalı ve rahatsız ediciydi (Çetinsaya, 2006, 15). Hem İran Şahları hem de Osmanlı sultanları ve özellikle II. Abdülhamid bu şehirlerdeki Şii kitleyi etkilemek amacıyla türbelerin bakım ve imarında hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak diğerlerinin önüne geçme gayreti içinde oldular. Böylece Atebât-ı âliyât ve diğer ziyaretgâhların bakımı, sahiplenilmesi ve bunlar üzerinden bu mekânların ziyaretçileri üzerinde etkin olma rekabeti İran ve Osmanlı idarecileri arasında kitle psikolojisine yönelik propaganda, enformasyon ve nüfuz mücadelesine dönüştü.

Osmanlı hâkimiyeti altındaki Atebât-ı âliyât şehirlerinde üç grup İranlı nüfus bulunuyordu. Birincisi, burada bulunan kutsal mekânları ziyaret amacıyla gelen ve bir müddet kaldıktan sonra kendi ülkelerine geri dönenlerdi. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri düzeldiğinde ziyaretçi sayısı artmış, herhangi bir savaş durumunda bu sayı azalmıştır. Bazı kayıtlara göre Atebât şehirlerini yılda ortalama 100 bin kişi ziyaret etmiştir (Rahmaniyan ve Şehsuvari, 1391b, 35). İkinci grup, uzun süreliğine Irak-ı Arab şehirlerine ve özellikle Atebât-ı âliyâta gelen Şii ulema, hocalar ve öğrencilerden oluşuyordu. Bu şehirler Şii ulema ve müçtehitleriyle ilim öğrenmek için buraya akın edenlerin merkezi haline gelmişti. Atebât şehirlerinin diğer İranlı ve Şii ziyaretçileri ise ziyaret bahanesi ile buraya gelen ticaret kervanlarıydı.

Söz konusu demografik hareketlilik iki ülke arasında sürekli problem ve ihtilafların yaşanmasına neden olmuştur. Bu problemlerden biri de İran ve Hindistan'da yaşayan zengin Şiilerin buraya gömülmeyi vasiyet etmeleriydi. Bu tür vasiyet sahiplerinin yakınları her türlü zorluk, sıkıntı ve büyük masrafları göze alarak cenazelerini özellikle Kâzimiye mezarlığına getirmişlerdir. Defin sırasında cesetlerin veba gibi çeşitli hastalıklara neden olması Osmanlı yerel idarecilerinin bunlardan cenaze vergisi almasını zorunlu kılmıştı. İranlı seyyahlar ve cenaze sahipleri yerel memurların hakaretine uğradıklarını ve çeşitli engeller ve eziyetlere maruz kaldıkları iddia etmişlerdir (Rahmaniyan ve Şehsuvari, 1391a, 2).

6. İmam Musa Kâzım Türbesi'nde Nüfuz Mücadelesi

İran-Osmanlı arasındaki dinî nüfuz devşirme alanlarının en önemli mekânlarından birisi İmam Musa Kâzım Türbesi'dir. Her iki devlet yöneticileri buraya yapılacak hizmetin Müslümanlar üzerindeki simgesel değerinin farkındaydılar. Bu durum Kâzimiye'deki mekânlara hizmet yarışı ve nüfuz mücadelesi olarak yansımıştır. İranlıların buraya ilgi göstermeleri ve ahali arasında meşruiyet kazanmaları, Osmanlı yönetimini daima tedirgin etmiştir. Aynı zamanda bu mekânın Osmanlı hâkimiyet ve idaresinde bulunması da İran ve Şiiler tarafından kabullenilmemiştir. Bu hoşnutsuzluk Şii tarih yazımına da yansımıştır (Caferiyan, 1389, 20). Osmanlı, İranlıların ziyaret mekânlarına yapmak istedikleri yardımları ve imar faaliyetlerini tereddütle karşılamış, ancak tepki çekmemek adına bu faaliyetlere kontrollü ve temkinli bir şekilde izin vermiştir.

Kaçar Muhammed Şah'ın yakalandığı elim bir hastalıktan kurtulabilmesi için yakınında bulunan devlet adamları İmam Musa Kâzım'ın Türbesi'ne gümüşten bir kafes yapmak için adakta bulunmuşlardı. Bağdat'taki İran maslahatgüzarı adağın yerine getirilmesi ve ayrıca İranlı hayırseverlerin Bağdat ile Kâzımiye arasında bulunan Diyale Nehri üzerinde ziyaretçilerin kolay geçişleri amacıyla bir köprü inşası için Osmanlı makamlarından izin istemişti. Konu Meclis-i Has-ı Vükelada görüşülmüş ve İran Şahı için nezredilen gümüş kafesin türbeye takılmasına, “mülken ve maslahaten kat'a mahzur görünmediği misillü böyle bir makam-ı ali için nezr olunan şeyin men'i adeta çirkin olup barid düşeceği dahi müsellemtan” sayılarak ruhsat verilmiştir. Ancak Diyale Nehri üzerinde yapılacak köprünün ecnebiler, yani İranlılar tarafından inşasına müsaade edilmemiştir. Meclis kararına göre eğer böyle bir ihtiyaç var ise “taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyeden yapmayup da İranlı canibinden ve öyle ashab-ı hayrat taraflarından inşası namûs-ı celil-i devlet-i aliyyeye dokunacaktır (İ.MSM. No.30, Gömlek No.847; İ.MSM.No.70, Gömlek No.2052). Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi, Osmanlı yönetimi, otoritesinin sarsılabileceği endişesiyle, yani “namûs-ı celil-i devlet-i aliyyeye” dokunacağı korkusuyla Diyale Nehri üzerinde köprü yapımını devletin onuru gereği uygun görmemiştir. Ancak aynı meclis, gümüş kafesin türbeye konmasına müsaade etmiştir; zira İmam Musa Kâzım Türbesi gibi yüksek bir makam için yapılacak yardımlara engel olmanın hoşnutsuzluk yaratacağından çekinmiştir.

Bir başka olay da türbelerdeki merasim ve dualarla ilgilidir. İmam Musa Kâzım Türbesi'nde türbedar (kilitdâr) Şeyh Hamid ve türbe hademeleri farz namazlardan sonra belli bir tertip ve düzen içinde iki sıra halinde dizilerek halifenin sağlığı ve saltanatının şanının yüceliği için yüksek sesle dua ederlerdi. Dua merasimi bazen burayı ziyaret eden devlet adamları ve valilerin huzurlarında da yapılırdı. Yaver-i Ekrem ve Altıncı Ordu Müfettişi Nusret Paşa burayı ziyarete gelince kendisine de âdet olduğu üzere belli bir tertip ve düzen içinde karşılama yapıldı. Şeyh Hamid Efendi'ye göre, dua okunmaya başlandığında Nusret Paşa, istemez susunuz diyerek kendilerini küçük düşürerek, hakaretimiz bir şekilde bundan sonra bu duanın tekrarlanmamasını emreder. Bunun üzerine Şeyh Hamid, böyle güzel bir âdetin devamı ve uğradığı hakareti belirtme amaçlı bir şikâyet arzuhalı yazar (İ.HUS. No. 15, Gömlek No.149). Bağdat Valisi Hüseyin Refik, İmam Musa Kâzım'ın türbedar ve çalışanlarının gönüllerini hoşnut ederek Nusret Paşa'nın hareketini uygunsuz bularak ağır bir şekilde tenkit eder. Olayla ilgili olarak Yıldız Sarayı Serkâtibi'nden Bağdat Valisi'ne gönderilen telgraf iki devletin rekabetini ve Osmanlı'nın dini merasimlere olan ilgisi ve desteğini açıkça ortaya koyar. Buna göre Nusret Paşa, hareketinin uygun olmadığı ve caiz görülemeyeceği beyan edilerek daha önceki bazı uygulamaları da gerekçe gösterilerek Irak'tan ihraç edilir (BEO. No.274, Gömlek No.20542). Nusret Paşa'nın padişah için yapılan duaları engellemesine gösterilen tepki anlaşılabilir. Şöyle ki, bölgede Sultan adına okunan dualar ve yapılan bu tür merasimler ahali üzerinde meşruiyet kazanma yarışında kullanışlı araçlardı. Başka bir tabirle İran şahlarının faaliyetlerine karşı bir anti propaganda vasıtasıydı. İran şahları bu tür dua merasimlerine öncülük etmiş ve

bunu Şiilerin gözünde İmamlarına olan bağlılıklarının bir göstergesi saymışlardır. Bu amaçla mesela 1895 yılında İran, Atebât'taki dini merasimlerde sarf edilmek üzere yüklü miktarda para göndererek ziyaretçilerinin gönlünü kazanacak politikalar izlemiştir (Arabkhani, 2012, 86).

1889 yılında İranlı Şiilerden bazıları İmam Musa Kâzım'ın Türbesi'nin kapısında bulunan bir kayaya "es-Sultan ibni's-Sultan Nâsirüddin Şah-ı Kaçar" ibaresini kazıyınca Padişah durumdan haberdar edilmiştir. İran'ın bu mekânlardaki görünürlüğü Osmanlı'nın en hassas olduğu konulardan biriydi. Osmanlı sultanının kendisi dışında başka bir devletin sembol, isim ve işaretlerinin buralarda görünmesine karşı son derece titiz olduğu bu olayda da görülebilir. İstanbul'dan Bağdat Valisi'ne gönderilen emirde, Musa Kâzım'ın türbesinde yaşanan hadiseye işaret edilerek "Kerbela ile Neced ve Sâmerrâ'da medfun olan" büyük imamların kabirlerine de bu tür ibarelerin yazılmasının ihtimalden uzak olmadığı hatırlatılmıştır. Derhal diğer Atebât şehirlerinde imamların makberlerinde de bu tür ibarelerin yazılıp yazılmadığının araştırılarak neticenin en kısa zamanda saltanat makamına bildirilmesi ve bu konuya dikkat edilmesi emredilmiştir (İ.DH. No.1216, Gömlek No.95208). İranlılar ve Şiiler'in Kâzimiye ve diğer şehirlerdeki türbe ve ziyaretgâhların kendilerine ait olduğunu ihvas edecek merasim, yazı ve sembollerini kullanmak istemeleri, Osmanlı yönetimini en üst düzeyde harekete geçirmiş ve süratle tepki verilerek duruma el konulmuştur. Osmanlı, İranlı yetkilileri kontrollü bir şekilde bu mekânlardan uzak tutmaya çalışırken, türbelere gereken tüm hizmetleri yerine getirmek için fedakârlıktan kaçınmamıştır. Mesela aynı tarihte İmam Hüseyin Hazretleri'nin türbe avlusunda yıkılmış olan Nasriye adlı mahal ile eyvanlarının tamirine 252 500 kuruş harcanmıştır. Konuyla ilgili belgede dikkat çeken en önemli nokta türbedeki imar faaliyetinin halife namına yapılmasıdır. Şura-yı Devlet'ten çıkan karara göre eyvanların "nam-ı meali ittisam-ı cenâb-ı hilafetpenâhiye nisbetle yapılması" (İ.EV. No.2, Gömlek No.79), yani halife namını ve nişanını gösterecek şekilde imar edilmesi istenmiştir.

Kâzimiye ve diğer şehirlerdeki dinî mekânlarda iki devlet arasındaki rekabet ve nüfuz mücadelesinin şiddeti konjonktürel olarak artıp eksilebilmiştir. Siyasi ilişkilerin düzelme sürecinde Osmanlı, İran tarafının bu mekânlara ilgisini daha müsamahakâr bir tavırla karşılarken kriz dönemlerinde tersi uygulamalar eksik olmamıştır. Bunu ortaya koyan bir örnek, İranlılar tarafından İmam Musa Kâzım'ın türbesine gümüş bir şebekenin konmasında yaşanmıştır. 1904 yılında Şiraz ileri gelenlerinden Müşirü'l-Mülk'ün kızı Hâce Hanım söz konusu türbedeki sandukaya gümüşten bir şebeke yapmak için müsaade istemiştir. Bab-ı Ali'den "sanduka-i şerifenin hey'et-i kadimesine (mübarek sandukanın eski haline) dokunulmaksızın hariçten bir gümüş şebeke imal ettirilmesine olumlu bir cevap gelmiştir (DH.MKT. No.872, Gömlek No.85). Osmanlı yönetiminin Atebât'taki mekânlar üzerindeki egemenliğinden taviz vermeden zaman zaman belirli şartlar dâhilinde kontrollü olarak izinler verdiği söylenebilir. Merkezî hükümet ihtiyatlı ve şartlı olarak yapının asli şeklini bozmadan bu çeşit hediye ve tamirleri kabul etmiştir. Ancak kısa bir müddet sonra ziyaret için Bağdat'a gelen bir

İran şehzâdesinin, Musa Kâzım'ın mezarının baş tarafında bulunan pencerenin birine gümüşten bir kapı hediye etme isteğini ilginç bir şekilde fetva makamına havale etmiştir. Osmanlı tarafının Şehzâde'nin isteğini yokuşa sürdüğü de iddia edilebilir. Bu tür istekler “ahval-i zaman ve mekâna” dikkat edilerek meseleye siyasi ve sosyal şartlar çerçevesinden bakılarak karar verilmiştir. İranlı Şehzâde'nin hediyesini siyasi bir kararla geri çevirmek uygun görülmemiş olacak ki konu hakkında Bab-ı Meşihat fetva makamından görüş istenmiştir. Şeyhülislam Muhammed Cemalettin imzasıyla gelen fetva da bir o kadar şaşırtıcıdır. Fetvada “beyan olunan hale nazaran mezkûr kapıların tebdil ve tağyirinin (değiştirilmesinin) israf olacağı” ifade edilmiştir. Hâlbuki seyyah Mirza Ebu Talibi'in naklettiği gibi kümbetin (türbenin) dışı çok uzaktan göz alıcı bir ihtişamla altınla kaplanmış, içi baştanbaşa kaşkâri (renkli çini) işlemeli olup tezyinatında hiçbir kısıtlamaya gidilmemiştir (1363, 399) . Aynı konu hakkında Evkaf İdaresinden sadarete gönderilen bir yazıda ise meselenin israf ile ilgisi olmadığı açıkça belirtilmiştir. Söz konusu yazının satır araları irdelendiğinde problemin siyasi ve idari olduğu açıkça sezinlenir. Yazıda, böyle bir kapının İranlı bir şehzâde tarafından imal edilip, Osmanlı hâkimiyeti altındaki bir mekâna hediye edilmesinde idareten ve siyaseten bir mahzur olup olmadığı araştırıldığından bahsedilmiştir (BEO. No.1699, Gömlek No.127388).

Osmanlı yetkililerinin Kâzimiye'deki türbede İran şahlarını hatırlatan yazı, sembol ve faaliyetler konusunda hassasiyetlerini gösteren bir olay da Muzafferüdin Şah'ın ölümünde ortaya çıkmıştır. Şah'ın 9 Ocak 1907 yılında İran'da Kanun-ı Esasi'yi kabul ederek meşrutiyeti ilan ettikten kısa bir süre sonra hasta yatağında vefat etmesi, Osmanlı hâkimiyetindeki Bağdat ve çevresinde bulunan İranlıları derinden üzmüştür (Karadeniz, 2006, 421). Kâzimiye'de ikamet eden İran'ın meşhur müçtehitlerinden Şeyh Muhammed Taki, Şah'ın yasını tutmak için Bağdat'ta büyük bir matem töreni için Şii ahaliyi organize etmiştir. Muhammed Taki'nin telkinleriyle Musa Kâzım Türbesi'nde görevli hademelerden bazıları Şah'ın vefat haberini duyurmak ve halkı matem için bir araya getirme amacıyla yetkililerden izin almadan türbenin dört minarelerine çıkmış ve ahaliye “Bağdat serkârperdâzhânesine gitmeleri lüzumunu” ilan etmiştir. Hükümetin müsaadesi olmaksızın ve türbe yetkilisi Kilitdar Hamid Efendi'nin bilgisi dışında yabancı bir devlet vatandaşının (Şii Şeyh Muhammed Taki'nin) bu teşebbüsü Osmanlı yerel idarecilerini kızdırmıştır. Zira bu olay bölgedeki Osmanlı otoritesine zarar vermiştir. Vali adı geçen görevliler hakkında soruşturma açtırarak haklarında ne şekilde muamelede bulunulmasını sadarete havale etmiştir (DH. MKT.No.1152, Gömlek No.5). Ancak merkezî hükümet, taşra idarecilerinin heyecan ve hiddetlerini yatıştırarak “İmam Musa Kâzım hazretlerinin sahn-ı şerifelerindeki minarelere çıkarak İran Şahı'nın keyfiyet-i vefatını ve İranilerin” Bağdat'ta matem için toplanmalarını ilan eden kişilerin sadece ikaz edilmeleriyle iktifa edilmesini tavsiye etmiş, yetkililerin bundan sonra dikkatli olmaları istenerek konu kapatılmıştır (BEO. No.3010, Gömlek No.225715). Osmanlı merkezî hükümeti bu kararıyla kendi pratiklerinde ecnebi olarak adlandırılan İranlıların bu teşebbüslerine engel olurken o

dönemde İran'la ve özellikle Şii müçtehitlerle kurulan iyi ilişkilere zarar verilmesine de müsaade etmemiştir.

İranlıların Kâzimiye'ye olan ilgilerini ve buna karşı Osmanlı tarafının hassasiyetini gösteren diğer bir önemli olay da Şah'ın amcası Ferhad Mirza'nın İmam Musa Kâzım'ın türbesini ziyareti sırasında yapmak istediği tamirat sonrası gelişmelerde ortaya çıkmıştır. İran şahları ve devlet büyüklerinin sadaka ve adaklarını Atebât şehirlerindeki mescit ve türbelere sarf edilmek üzere gönderdikleri ve bu konunun Osmanlı devlet yetkililerini rahatsız ettiği daha önce ifade edildi. Şah'ın amcası Ferhad Mirza da ziyaretinde İmam Musa Kâzım Türbesi'nin etrafında duvarla çevrili bulunan ve sahn (avlu) olarak tabir olunan meydanda bazı tamiratlar yapmak üzere yerel idarecilerden ruhsat talep etti. Bağdat Vilayeti İdare Meclisi toplanarak konuyu görüşüp devletin genel politikası çerçevesinde Ferhad Mirza adına müracaatta bulunan Esterabadi Abdülhadi Çelebi'nin teklifini aşağıdaki şartlarla kabul etti. Buna göre “türbenin ve sahnın hey'et-i asliyesini tebdil ve tağyir etmemek (türbenin aslında bir değişiklik yapmamak) ve evkaf muhasebecisi saadetlu Yahya Efendi ile Kâzimiye kaymakamının taht-ı nezaretinde (kontrolünde) bulunmak üzere tamirine ruhsat verilmesi münasip” görüldü. Ferhad Mirza ve ekibine türbe ve müştemilatının aslına dokunulmadan ve herhangi bir değişikliğe gitmeden tamir işinin Kâzimiye Kaymakamı ve Evkaf Muhasebecisi gözetiminde yapılmasına izin verildi (BEO. No.57, Gömlek No.4238-3). Tamirata başlayan Ferhad Mirza'nın adamları muhtemelen Kaymakamın işi Evkaf muhasebecisine havale etmesi, Muhasebeci Yahya Efendi'nin de daha sonra ağır bir şekilde azarlanacağı gibi işini ihmal ederek zamanında kontrol etmemesinden yararlanarak türbede ve çevresinde verilen ruhsata aykırı olarak tadilat yapmaya başladılar. İmam Musa Kâzım'ın türbesinin bitişiğinde ve avluya bakan cephede Hanefî mezhebinin ikinci imamı sayılan Ebu Yusuf'un mescidi, mescide bitişik türbe, türbedarın hanesi ve medrese odalarında ruhsatta olmayan düzenlemeler yaparak, avluya bakan ve ışık alan pencerelerin önünü duvarla kapattılar. Böylece Ebu Yusuf Mescidi ve müştemilatının Musa Kâzım Türbesi'nin avlusu ile irtibatı kesildiği gibi araya çekilen duvar yüzünden pencerelerin önü kapatılıp, ışık alamaz hale gelen odalar karanlıkta kaldı. Bununla da kalmayarak Ebu Yusuf Mescidi'ndeki türbedarın evinin yerine helalar yapıldı. Böylece kadınların kadısı lakabı ile anılan Ebu Yusuf'un türbesiyle revak denilen eyvanların önüne odalar yaptırılarak pencereleri kapatıldı. Böylece Ebu Yusuf Mescidi ve Türbesi karanlıkta bırakılarak Musa Kâzım'ın türbesiyle bağlantısı kesilmek istendi. Durumdan haberdar olan Vali, türbede izinsiz yapılan değişiklikleri düzeltmek için teşebbüste bulundu. Bağdat Valisi türbede yapılan değişiklikleri düzeltmek amacıyla değiştirilen kapıyı eski yerine koymaya çalıştığı sırada, İranlı muteber kişiler çeşitli tevîl ve tahriklerle, “İranîlerin ayak takımı” ve bir kısım Şii grupları çarşıya çıkmak üzere kışkırttılar (BEO.No.57, Gömlek No.4238-7). İdareciler soğukkanlı bir şekilde silaha başvurmadan olayı yatıştırmayı başararak bazı İranlıları sınır dışı etmekle yetindiler. Ancak İran sefaretî de işe dâhil olunca mesele iki ülke arasında diplomatik ve siyasi bir krize dönüştü.

Bağdat Valisi Hüseyin Refik sadarete gönderdiği yazıda Ebu Yusuf'un mescidine yapılan müdahale ile ilgili olarak bunun “ehl-i sünneti dağdâr ve müteessir” ettiğini beyan ederek mescidin eski haline getirilmesini talep etmiştir. Zira Ebu Yusuf'un meydana bakan Mescid-i şerifi'nin taş kapısı çok geride, dar ve karanlık bir sokak şeklinde kalmıştır. Bazı Şii ziyaretçilerin bundan istifade ederek buraya edep ve hürmete uygun olmayan, kabul edilemeyecek bazı davranışlarda buldukları görülmüş ve “şu hal ehl-i sünnet ve cemaatin heyecanını mucip olmaktadır” ifadesiyle tepkisini ortaya koymuştur. Bağdat Valisi'ne göre İranlıların şikâyetlerinin bir gerekçesi yoktu. Aksine İranlılar Sünnileri kızdıracak ve tahrik edecek hareketlerde bulunmuş, Ebu Yusuf'un mescit ve medresesine tecavüz ederek ehl-i sünnete zarar vermiştir. Valiye göre Sünnileri teskin etmek için önü kapatılan türbe, mescit ve pencerelerin açılması halinde Ebu Yusuf hazretlerinin ruhu şad olacak, hakkın yerini bulmasıyla ehl-i sünnetin gönlü hoş olacaktır: “ruh-ı pür fütuhları şad ve hakk-ı sarihleri ihkak ile ehl-i sünnet ve cemaat dilşâd” olacaktır (BEO. No.57, Gömlek No.4238-7).

İran ve Osmanlı'yı karşı karşıya getiren bu olayda, Hariciye Nezareti İran yetkililerine karşı, verilen ruhsata aykırı olarak değişiklik yapıldığını Bağdat valiliğinden gelen haritalarla ortaya koymuştur (Haritalar için bkz. Fotoğraf 1 ve 2). Buna göre; sahn adı verilen avlunun tamirine verilen izin türbenin asli şekli tebdil ve tağyir edilmemek dairesinde iken, tamirat esnasında haritada (1) numarada gösterilen yer imam Ebu Yusuf hazretlerinin türbedarına mahsus hane müştemilatından olduğu halde sahn-ı şerife (İmam Musa Kâzım Türbesi avlusuna) dâhil edilmiştir. (2) numaradaki yer İmam Ebu Yusuf hazretlerinin mescidinin avlusu müştemilatından iken buraya tuvaletler yapılmıştır. (3) numarada gösterilen Ebu Yusuf Mescidi avlusu ve içindeki medrese odaları ile musallanın pencereleri önünde herhangi bir bina olmadığından sahn-ı şerife baktığı halde, inşaat esnasında haritada kırmızı boya ile gösterilen mahallere kadar yeni hücreler inşa olunarak türbe avlusuna bakan pencerelerin önü kapatıldığından hücreler karanlıkta kalmışlardır (BEO. No. 57, Gömlek No.4238-4).

İran elçisi de iki ülke arasında siyasi bir krize dönüşme ihtimali olan bu olayda, türbenin asli şekline zarar vermenin caiz olmayacağını ifade ederek kendi vatandaşlarının türbede yaptıkları hatayı kabul etmiştir. Bu olayda da görüldüğü gibi sorun bir Sünni-Şii problemi olmaktan çok iki ülkenin siyasi rekabetinin dinî mekânlar üzerinden yürütülmesidir. Osmanlı tarafı da belgede açıkça Şii'leri değil İranlıları hedef almıştır.

Sonuç

Osmanlı ve İran arasında Safevîler döneminden itibaren sınır meselesi, mezhep, kültür farklılığı ve Irak-ı Arap sorun olmuştur. İki komşu ve Müslüman ülke arasında devam eden problem ve çatışmalar, İslam'ın iki ayrı mezhebini temsil rolleri üzerinden gelişmiştir. Kerbelâ, Necef, Sâmerâ ve Kâzımiye şehirlerindeki kabirler üzerinde inşa edilen türbeler Osmanlı hâkimiyeti altındaki Irak-ı Arap coğrafyası içinde yer alması

bu bölgede rekabetin artmasına neden olmuştur. Şii mezhebinde büyük imamların türbelerine yapılan ziyaretler kendileri açısından Mekke ve Medine ziyaretlerine eş sayılabilecek derecede önemsenir. Irak-ı Arap bölgesinin en büyük şehri olan Bağdat ve çevresinin Osmanlı idaresinde bulunması İranlıları sürekli rahatsız etmiştir. Şiiilerin Osmanlı hâkimiyetindeki ziyaret mekânlarına sahip çıkması da Osmanlıları tedirgin etmiştir. İran, bu şehirlerdeki yoğun Şii nüfusun gücünden istifade ederek başta Bağdat'a ve daha çok kutsal sayılan Atebât şehirlerine müdahale etmek istemiştir. Osmanlı sultanları hâkimiyetleri altındaki dini mekânlara her türlü hizmeti bir şeref vesilesi saymış, bunu kimseyle paylaşmak istememişlerdir. Mübarek beldelere hizmet, devlet ve hilafet adına bir onur meselesi olarak algılanmıştır. Osmanlı sultanları, özellikle II. Abdülhamid'le beraber bu hizmeti ittifak-ı İslam şemsiyesi ve hilafet unvanı ile daha çok görünür kılmışlardır. Osmanlı Devleti, İran tarafının Atebât-ı âliyatta bulunan şehirlerdeki ziyaretgâh ve türbelere ilgisine de iki ülke arasındaki iyi ilişkiler göz önünde bulundurularak dengeli ve temkinli ama kendi kontrolünde olacak şekilde izin vermiştir. İran şahları Şiilerce kutsal sayılan Atebât şehirlerindeki mekânlara Şiiiler üzerinde otorite ve dini meşruiyetlerini sağlamlaştırmak adına sahip çıkmış, buralara büyük paralar harcayarak hediyeler, gümüş ve altından kubbeler ve kabirler üzerine gümüşten şebekeler yaptırmak istemişlerdir. Osmanlı, Kaçar Şahlarla oluşturulmaya çalışılan iyi ilişkileri devam ettirmek istemiş; ancak iki farklı mezhebin temsilcisi rolündeki Osmanlı-İran arasında kutsal mekânlar üzerinden gelişen hâkimiyet kurma, rekabet ve nüfuz mücadelesi Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar devam etmiştir.

Kaynaklar

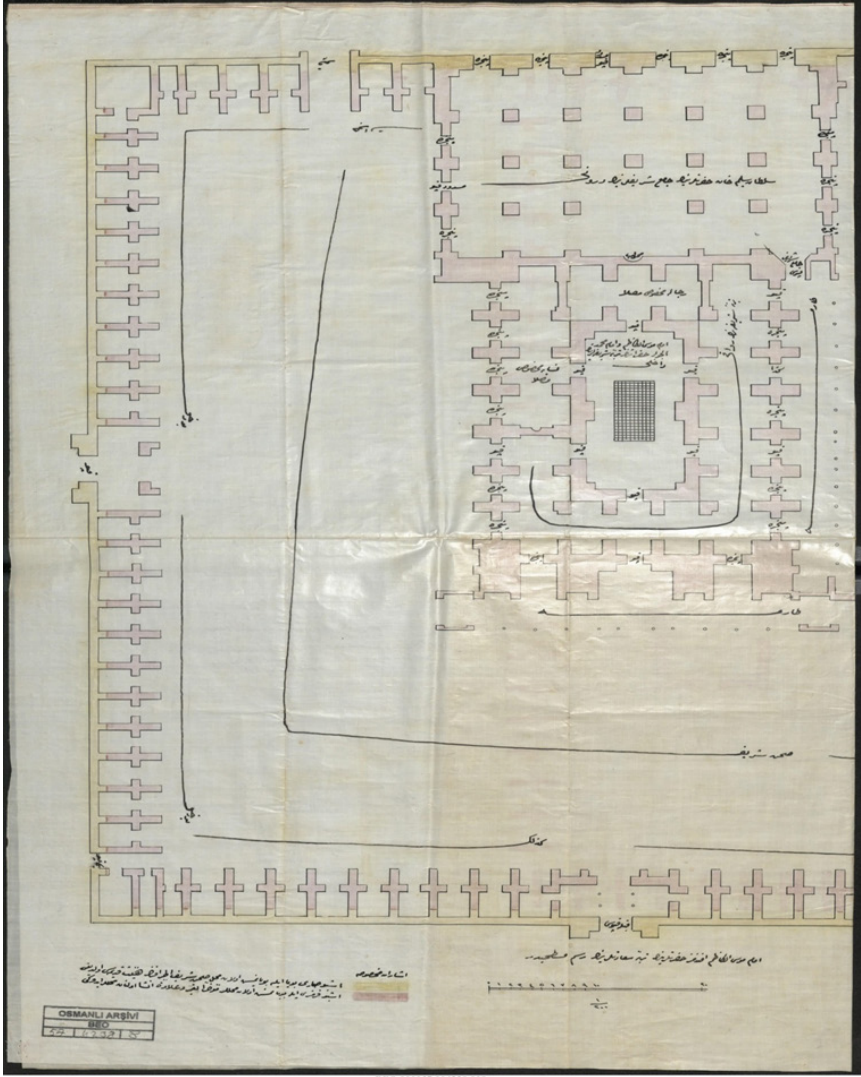
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası* [BEO]. Dosya. 716, Gömlek No.53674-4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası* [BEO]. Dosya. 768, Gömlek No.57562-6. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası* [BEO]. Dosya. 57, Gömlek No.4238-4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası* [BEO]. Dosya. 57, Gömlek No. 4238-7. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası* [BEO]. Dosya. 274, Gömlek No.20542. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası* [BEO]. Dosya. 1699, Gömlek No. 127388. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası* [BEO]. Dosya. 3010, Gömlek No.225715. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Mektûbî Kalemi* [DH. MKT]. Dosya. 1152,

- Gömlek No. 5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye Dairesi* [DH. MUİ]. Dosya.35-2, Gömlek No.2. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Dâhiliye* [İ.DH]. Dosya. 847, No.68044. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Dâhiliye* [İ.DH]. Dosya. 1216, Gömlek No. 95208. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi* [İ.HUS]. Dosya. 15, Gömlek No.149. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi* [İ.HUS]. Dosya. 46, No.86. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Mesail-i Mühimme* [İ.MSM]. Dosya.30, Gömlek No.847. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Mesail-i Mühimme* [İ.MSM]. Dosya. 70, Gömlek No.2052. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Evkaf* [İ.EV]. Dosya. 2, Gömlek No.79. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Evkaf* [İ.EV]. Dosya. 23, Gömlek No.63. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Evkaf* [İ.EV]. Dosya 34, Gömlek No. 36-25. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi* [HR.MKT]. Dosya. 18, Gömlek No.28. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE]. Dosya. 63, Gömlek No.19. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE]. Dosya. 63, Gömlek No.39. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE]. Dosya. 5, Gömlek No.172. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE]. Dosya 38, Gömlek No.118. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE]. Dosya. 9, Gömlek No.14. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE]. Dosya. 8, Gömlek No.9-1. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat* [Y.MTV]. Dosya.73, Gömlek No.71
- Avcı, Remzi. *Kurgu ile Gerçeklik Arasında Alman Oryantalizmi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Arabkhani Rasol. “*Sultan II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Atebât-ı âliyât*”. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Caferiyan, Rasol.. *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî. (Kaçarların Hac Seyahatleri)* Tahran: Neşr-i İlm, 1389.
- Cevdet Paşa, Ahmet. *Tarih-i Cevdet*. 1. Cilt. haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Çetinsaya, Gökhan. *Tarihsel Perspektifte Türkiye-İran İlişkileri Raporu (İran Dosyası)*. SETA, 2006.
- Doğan, Esra. “Hacı Bektaş Veli’nin Velâyetnâmesine Göre Horasan’dan Rum’a İzlediği Yol”. *Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 4 (2011), 58-82.
- Doğan, Esra. *Acem’den Rum’a Güzerânlar Kaçarların Osmanlı Doğu Vilayetlerine Yolculuğu*. Ankara: İlahiyat, 2019.
- İbn Manzur, Lisanu’l-Arab. Kahire: Daru’l-Ma’arif, ts.
- İlhan, Avni. “Atebat” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 4/49-50. İstanbul: TDV Yayınları,1991.
- Ferahani, Mirza Hüseyin. *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*. (Mirza Muhammed Hüseyin Ferahanî Seyahatnâmesi) haz. Mesud Golzari, Tahran: İntişarat-i Firdovsi, 1362.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Kavak, Abdulcebbar. “Türkmenler ve Kürtler Arasında Alevi-Bektaşî Geleneği ve Başlıca Temsilcileri: Irak Örneği”. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/2 (2019), 261-277.
- Kaydâri, Abbas Kadimi. “Feth Ali Şah-ı Kaçar ve Atebât-ı âliyât”. (Kaçar Şahı Feth Ali Şah ve Atebât-ı âliyât). *Mütaleat-ı Tarih-i İslam*, Sal-ı dovzum Şomare 5 Tabistan, (1389), 89-105.
- Köprülü, Fuat. *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Küpeli, Özer. “İrak-ı Arap’ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XII. Yüzyıllar)”. *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), 227-244.

- Matthee, Rudi. "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-i Arap As Seen by the Safavids". (Safevi-Osmanlı Sınırı: Safevilerin Gözü ile Irak-ı Arap). *International Journal of Turkish Studies*, 9-2 (2003), 157-173.
- Mirza Ebu Talib. *Mesir-i Tâlibî, Sefernâme-i Mirza Ebu Talib* (Mirza Talibi'nin Seyahati). haz. Hüseyin Hidivcem, Tahran: Sazıman-ı İntişarat-ı İnkılab-ı İslami, 1363.
- Peçevi, İbrahim. *Tarihi Peçevi*, 1 Cilt. İstanbul: Matba'a-i Amire, 1283.
- Zebidi, M. Murtaza. *Tacu'l-Arus Min Cevheretü'l-Kamus*. 3 Cilt. Küveyt: Matba'atü Hükümeti'l-Küveyt, 1965.
- R.Strothmann. "Musa Kâzım". *İslam Ansiklopedisi*. 8/667-668. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Rahmaniyan, Daryûş - Şehsuvari, Süreyya. "Mes'ele-i Etba'ı İranî Der Atebât-ı âliyât B'ad ez Mua'hede-i Erzurum-ı Dovvom ve Baztâb-ı An Der Münasebât-ı İran ve Osmanî". (İkinci Erzurum Anlaşmasından Sonra Atebât-ı âliyât'ta İran Tebası Meselesi ve Bunun İran-Osmanlı İlişkilerine Yansımaları). *Mutaleat-ı Tarih Ferhengi: Pejoheşname-i Encümeni İrani Tarih*, 3-11 (1391a). 33-52.
- _____. "Cayigâhe Atebât-ı âliyât Der Münasebâtı İran ve Osmanî Asr-ı Kaçar Mutala'-i Mevridi "Zuvvar ve Haml-i Cenaiz". (Kaçarlar Döneminde Atebât-ı âliyât'ın İran-Osmanlı Münasebetlerindeki Yeri. "Ziyaretçiler ve Cenaze Nakilleri). *Mutaleat-ı Tarih Ferhengi: Pejoheşname-i Encümeni İrani Tarih*, 4-11 (1391b),1-20.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türki*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Taşğın, Ahmet vd. "Hazım Ağâh Efendi ve Osmanlı Devleti Hâkimiyeti Son Dönemi Irak'ında Bektaşî Tekkelerini Anlattığı mektubu". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 96 (2020), 263-318.
- Taşğın, Ahmet. "Kara Müftizâde Hazım Ağâh Efendi'nin Irak Bektaşî Tekkelerini Anlatan Mektubu: Irak'ta Bir Bektaşî Babası Hacı Hüseyin Mazlum Baba". *Doğan Kaya Armağanı 70. Yaş Hatırası*, ed. Yıldız, Serhat Sabri vd. 2/1311-1329. Sivas: Vilayet Kitabevi, 2021.

Ekler

Fotoğraf 1: İmam Musa Kâzım Türbesi ve Ebu Yusuf Mescidi'nde Yapılan Tadilatı Gösteren Harita. BAO.BEO.57/4238-8 (1.sayfa)

